

Сорокіна Л. Є.,
Київський національний лінгвістичний університет

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНИХ ТА КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНИХ АСПЕКТІВ МОВЛЕННЄВОЇ МАНІПУЛЯЦІЇ З УРАХУВАННЯМ ГЕНДЕРНОГО ФАКТОРУ

Стаття присвячується аналізу методики вивчення комунікативно-прагматичних, когнітивно-дискурсивних та гендерних особливостей мовленнєвої маніпуляції.

Ключові слова: мовленнєва маніпуляція, релевантність, когнітивний дисонанс, гендер, маніпулятивна стратегія.

Статья посвящена анализу методики изучения коммуникативно-прагматических, когнитивно-дискурсивных и гендерных особенностей речевой манипуляции.

Ключевые слова: речевая манипуляция, релевантность, когнитивный диссонанс, гендер, манипулятивная стратегия.

The article deals with the analysis of the methods of communicative, pragmatic, cognitive and discursive peculiarities of verbal manipulation. Gender aspect is in the focus of the study.

Key words: manipulation, relevance, cognitive dissonance, gender, manipulative strategy

Постановка наукової проблеми та її значення. Мовленнєве маніпулювання досить універсальне явище, яке можна виявити в усіх соціально значимих сферах життєдіяльності людини. На сучасному етапі розвитку мовознавчих студій поняття маніпуляції активно вивчається лише в окремих видах дискурсу, а саме політичному, мас-медійному, рекламному. Актуальність розвідки полягає у здійсненні комплексного аналізу методологічних засад дискурсивних та комунікативно-прагматичних властивостей маніпуляції, враховуючи гендерні характеристики, оскільки вказані феномени знаходили часткове висвітлення лише у медійному, політичному та рекламному дискурсах, але не є достатньо вивченими в діалогічному дискурсі. За об'єкт дослідження взято фрагменти англомовного діалогічного дискурсу, що містять висловлення маніпулятивного характеру. Метою статті є дослідження загальної методики вивчення комунікативно-прагматичних та когнітивно-дискурсивних властивостей мовленнєвої маніпуляції. Серед основних завдань нашої розвідки – аналіз теоретичних і методологічних засад сучасних досліджень мовлення та гендера.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Сучасні лінгвістичні студіювання маніпулятивного впливу, як правило, застосовують прагматичний підхід [3; 4; 6], що дозволяє виявити комунікативно-функціональні особливості маніпулятивних висловлень у дискурсивній взаємодії мовців та **дискурсивний аналіз** [13; 15; 4], який уможливує розкриття основних стратегій і тактик мовленнєвої маніпуляції. До вказаних підходів ми долучили концептуальні засади теорії релевантності Д. Спербера та Д. Уілсона [19], теорію когнітивного дисонансу Л. Фестінгера [10], а також когнітивно-прагматичні дослідження маніпуляції групою швейцарських та нідерландських вчених [18; 17]. Вивчення гендерних аспектів мовленнєвої маніпуляції базувалося на основі лінгвістичних розвідок гендеру як інтерактивного соціокультурного конструкта [7; 12; 14; 16].

Вихідною є думка про те, що в основі реалізації мовленнєвої маніпуляції полягає тенденція мислення до пошуку релевантності. Згідно з цією концепцією, людське мислення прагне до максимізації релевантності стимулів. Мислення людини почало так працювати в результаті постійної необхідності у збільшенні ефективності комунікації. Тому наші механізми сприйняття мають тенденцію автоматично обирати потенційно релевантні стимули, механізми пам'яті схильні автоматично активізувати потенційно релевантні припущення, а механізми здійснення умовиводів мають тенденцію спонтанно опрацьовувати їх найефективнішим способом [19, с. 1-2]. Універсальна когнітивна тенденція максимально збільшити релевантність робить можливим (до певної міри) передбачити та зманіпулювати ментальні стани інших [19, с. 18]. Дослідження мовленнєвої маніпуляції кризь призму теорії релевантності дало змогу розглянути останню як спосіб блокування когнітивних механізмів адресата, що задіяні в процесі сприйняття та обробки інформації.

Іншим ключовим елементом у поясненні когнітивних особливостей маніпулятивного процесу в нашій роботі стала теорія когнітивного дисонансу Л. Фестінгера, яка дозволила дослідити механізм зміни установок і вироблення пристосувальних поведінкових реакцій у відповідь на прийняття мотиваційно складного рішення. За Л. Фестінгером, когнітивні елементи пізнання (думки, цінності) людини можуть бути взаємопов'язаними або не взаємопов'язаними; відповідати (бути консонантними) або суперечити (бути дисонантними). Наявність дисонансу породжує прагнення частково або повністю усунути його. Повне усунення можливе лише за умови зміни когнітивних компонентів, часткове – породжує в адресата ухильність від прийняття запропонованих знань, думок і / або уявлень [10, с. 24-29].

Аналіз методики комунікативно-прагматичних та когнітивно-дискурсивних аспектів мовленнєвої маніпуляції дозволяє виявити зміст та обсяг цього поняття і того, яким чином остання реалізується в конкретних комунікативних ситуаціях. Оскільки мета дослідження має два складники, її досягнення, відповідно, здійснюється у два етапи.

Перший етап дослідження стосується з'ясування особливостей реалізації мовленнєвої маніпуляції (ММ) в дискурсі, тобто мовленнєва маніпуляція розглядається в її динамічному й ідентифікаційному модусі. Одиницею аналізу на цьому етапі є маніпулятивні висловлення. Досліджуючи маніпулятивні висловлення, ми розглядаємо діалоги маніпулятивного характеру, взяті з сучасної англомовної художньої літератури та популярної американської телевізійної драми з елементами комедії "Відчайдушні домогосподарки", що відображають наближену до життя реальну маніпулятивну комунікацію на соціально-побутову тематику. Оскільки характерною рисою наукових пошуків, що мають дискурсивну спрямованість, є теза про пріоритет природних даних [8, с. 157], доцільність використання художніх творів як джерела емпіричного матеріалу для вивчення ММ вимагає обґрунтування. Звернення до аналізу природного матеріалу, фіксованого у вигляді аудіозаписів, ставить перед дослідником проблему, що полягає

у відсутності надійної процедури ідентифікації маніпулятивних висловлень. Дослідник, по суті, опиняється в ролі третьої особи, яка присутня під час розмови: від нього приховані думки й мотиви мовця; отже, він не здатний розпізнати мовленнєву маніпуляцію з достатньою мірою впевненості. Таким чином, перевага звернення до літературних творів та телесеріалу як джерела матеріалу полягає в тому, що для ідентифікації ММ дослідник має у своєму розпорядженні не лише дані про широкий контекст художнього твору / телесеріалу, але й коментарі оповідача, повну картину поведінки героїв, що дозволяють дослідникові проникнути в думки та наміри учасників діалогу.

При виборі ілюстративного матеріалу ми враховували: 1) контекст взаємодії, який відбиває специфіку маніпулятивної взаємодії мовців та соціальну ситуацію інтеракції, що розглядається як структура всіх властивостей соціальних ситуацій; 2) визначенням показником у встановленні інтенціональної структури ММ є як мовлення самих комунікантів, так і слова автора, що розцінюється нами як об'єктивне та адекватне відображення реальної комунікації. Розглянемо, як перераховані чинники працюють на конкретному прикладі.

(1) **(a)** *Freddie held his wife, knowing that the more he was with her the more chance she would believe his side of the story. Also, love her or loathe her, Jackie wouldn't blank him even if she had seen him do it with her own eyes. Whatever he said she took on board.* **(b)** *'You didn't do it deliberately, did you, Freddie?'* **(c)** *He had been expecting this question, it meant that he was nearly home and dry. This was where she convinced herself he was telling her the truth. He had been there, done that so many times that he could have nodded off and still given the correct responses.* **(d)** *He pushed her away from him, making sure she felt vulnerable, making sure she felt his upset by his anger. Felt rejected. He looked as innocent as the day was long, he was all wide eyes and broken heart.* **(e)** *'Please, Jackie, are you trying to hurt me or what? Are you deliberately trying to make me feel even worse than I do already?'* (Cole M., The Take. 251)

В цьому фрагменті діалогічного дискурсу контекст та слова автора на першому етапі аналізу дозволяють визначити інтенціональність адресанта і, таким чином, розглядати цей діалог як такий, що містить ММ. Крім того, за допомогою контексту можемо стверджувати, що мовленнєва маніпуляція була заздалегідь спланована (a, d), а поведінка адресата прогнозована (c). Мовлення комунікантів дає змогу визначити комунікативно-прагматичні особливості реалізації мовленнєвої маніпуляції, а саме – проміжну (ПМ1) та справжню (ПМ2) прагматичні цілі, а також тактику докору (e) як засіб здійснення маніпулятивного впливу. Отже, ключовими рисами мовленнєвої маніпуляції визнано стратегічність, спланованість та прогнозованість.

Для систематизації гетерогенних ознак ММ здійснюється моделювання структури маніпулятивної ситуації (МС), з урахуванням не тільки соціальних ролей адресанта й адресата, але й беручи до уваги когнітивно-прагматичні характеристики їхньої міжсуб'єктної інтеракції в межах дискурсу (імплікації, пресупозиції, гендерні стереотипи), типи соціальних ситуацій (флірт, судовий допит). Соціальний складник маніпулятивного висловлення розглядається відповідно до дискурсивних ролей головних учасників МС, що визначаються комунікативними ролями: гендерними (чоловічими/жіночими), стандартними (інституційними, індивідуальними) та ініціативними (пасивними/активними). Проаналізуємо такий фрагмент: (2) **(a)** *'Maggie, do you think you could come tomorrow? (...)' It's not really very convenient, Mam. Couldn't you make any other arrangements?' she asked, trying to hide her irritation.* **(b)** *'Don't you think I would have, if I could. And then I wouldn't have had to bother you,' her mother snapped.* **(c)** *'I should have known, of course. You're always up to your eyes these days now that you're a famous author.'* *The last was said with dripping sarcasm.* **(d)** *'But I thought you might be able to oblige me. It's not much I ask of you, God knows.'* *Nelsie gave martyred sniff.* **(e)** *'Well if you can't come down I'll just have to miss the fete and that's the end of it.* **(f)** *'I'll go, Maggie, and not take up any more of your time.'*

'Hold on, Mother,' Maggie ordered. 'Look, I'll give Terry a ring just to make sure he's got nothing fortomorrow, and I'll phone you back and make the arrangements.' *'Sure what would he be doing tomorrow, it's Saturday?'* **(g)** *Oh and if you're coming down would you be able to get me a couple of those sponges out of the bakery in Superquinn. They're very tasty and I could brim them with me for our cup of tea. Thanks, Maggie. I have to go'* (Scanlan P., City Lives.21-22)

Провідну роль в розвитку маніпулятивної ситуації відіграє параметр “адресант–адресат”, адже саме роль матері дозволяє маніпулятору успішно здійснити вплив на адресата. Зауважимо, що така поведінка адресанта відповідає активно-конфліктному типу маніпулятора. Особливе значення мають мовні механізми організації маніпулятивного висловлення, тобто імплікативний зміст (параметр повідомлення). Завдяки імплікативним докорам (b, c, e) й тактиці мінімізації (c, d, f) мати змушує доньку діяти відповідно до власного задуму. Причому, реалізувавши прагматичну мету, маніпулятор не зупиняється, а продовжує давати завдання адресату (g). Такий поведінці сприяє не тільки стандартна роль маніпулятора (мати), але й стандартна роль адресата (донька). Аналіз інших складників структурної моделі МС дозволяє зробити висновок, що вони не відіграють вирішальну роль, а лише доповнюють картину реалізації мовленнєвої маніпуляції.

Розгляд МС в динаміці її розвитку здійснюється на підставі моделі, що передбачає виокремлення трьох етапів мовленнєвої події [2, с. 40-41; 8, с. 224; 9, с. 249] – домовленнєвого, мовленнєвого та постмовленнєвого. Особлива увага зосереджена на мовленнєвому етапі, ознакою якого є промовляння маніпулятивних висловлень.

На другому етапі дослідження підкреслюється стратегічний характер мовленнєвої маніпуляції, а саме, аналізуються стратегії і тактики, що виокремлено в структурі маніпулятивних макростратегій. Відповідно до градації фатички спілкування [1], а також на основі емпіричних даних, нами виокремлено три основні стратегічні лінії поведінки в маніпулятивній ситуації, тобто маніпулятивні макростратегії: кооперативна, регулятивна та конфліктна. Виходячи із розмежування комунікативних дій на комунікативну та стратегічну [11, с. 63], ми визнаємо, що основна інтенція усіх маніпулятивних стратегій суперечить намірам та цілям реципієнта, тому на глибинному рівні (стратегічному – за терміном Ю. Хабермаса) більшість з них націлені проти партнера по комунікації, але на поверхневому рівні (комунікативний рівень (термін Ю. Хабермаса) маніпулятивні стратегії й тактики суттєво відрізняються, а саме, їхня варіативність може змінюватись від дисонансу до кооперації (пор. кооперативна – регулятивна – конфліктна макростратегії).

В структурі кожної макростратегії нами виокремлено маніпулятивні стратегії і тактики. Головна властивість таких стратегій і тактик – це їхня гнучкість, здатність до узгодження між собою. При проведенні прагматич-

ного аналізу ми розглянули вплив цілей мовця на прагматичний зміст маніпулятивного висловлення. Суттєву відмінність маніпулятивного спілкування вбачаємо у подвійності комунікативної установки маніпулятора, що формує аналогічну подвійність прагматичної мети, одна з яких лише функціонально виконує роль такої, тобто є проміжною (ПМ1), інша є справжньою метою маніпулятора (ПМ2). Завдання маніпулятора – приховати ПМ2, видавши її за ПМ1. Проведення комунікативно-прагматичного аналізу вимагало враховування інших позамовних факторів: умови перебігу комунікативної взаємодії, статус та ролі комунікантів, їхні стосунки та результат імплементації маніпулятивних стратегій і тактик.

Аналіз теоретичних і методологічних засад сучасних досліджень мовлення та гендеру дозволяє умовно розділити їх на дві групи. З одного боку, виділяються роботи, в яких аналізується відношення між гендером індивіда і конкретними рисами його / її мовлення. Такий підхід (парадигми гомогенності, аналогії) передбачає, що більшість людей інтуїтивно погоджуються з тим, що означають гендерні категорії, й поділяють загальне уявлення про гендер. З іншого боку, виділяються дослідження, що базуються на більш чіткому конструктивному підході (парадигма гетерогенності). В контексті цієї парадигми автори [7; 12; 16], як правило, піддають сумніву поняття гендера як апріорної соціальної категорії й трактують соціальну та гендерну ідентичності як соціальні конструкти, а не "заздалегідь задані" параметри класифікації людей. В нашій роботі ми враховуємо результати розвідок парадигм гомогенності та аналогії, проте основу складає досягнення інтерактивного підходу (парадигма гетерогенності). Гендер у такому трактуванні стає продуктом соціальної інтеракції, тобто виникає в процесі спілкування, такий собі "плаваючий" параметр [5], стабільний з одного боку, і контекстуально варіативний, з іншого.

Висновки. Основу методики вивчення мовленнєвої маніпуляції складають метод комунікативно-функціонального аналізу, який застосовано для виявлення ролі маніпулятивних висловлень в дискурсивній взаємодії мовців; пресупозиційний і контекстуальний аналізи, що задіяні в розкритті специфіки складників маніпулятивної ситуації; **дискурсивний аналіз уможливив виокремлення основних макростратегій, стратегій і тактик**. Вивчення гендерного аспекту мовленнєвої маніпуляції базується на інтерактивному підході, який враховує стабільність гендеру, з одного боку, і припускає його контекстуально варіативність, з іншого.

Література:

1. Винокур Т. Г. Говорящий и слушающий. Варианты речевого поведения / Татьяна Григорьевна Винокур. – М.: Наука, 1993. – 172 с.
2. Гулакова И. И. Коммуникативные стратегии и тактики речевого поведения в конфликтной ситуации общения: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01, 10.02.19 / Ирина Ивановна Гулакова. – Орел, 2004. – 150 с.
3. Денисюк Е. В. Маніпулятивне речеве вплив: комунікативно-прагматичний аспект : дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Елена Викторовна Денисюк. – Екатеринбург, 2003. – 200 с.
4. Дмитрук О. В. Маніпулятивні стратегії в сучасній англійській комунікації (на матеріалі текстів друкованих та Інтернет-видань 2000-2005 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04 "Германські мови" / О. В. Дмитрук. – Київ, 2006. – 19 с.
5. Кирилина А., Томская М. Лингвистические гендерные исследования / А. Кирилина, М. Томская // Отечественные записки. – 2005 – №2 (22). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?ozid=23&oznumber=2> – Назва з титул. екрану.
6. Копнина Г. А. Речевое манипулирование / Галина Анатольевна Копнина. – М.: Флинта, Наука, 2010. – 170 с.
7. Мартинюк А. П. Конструювання гендеру в англійському дискурсі / Алла Петрівна Мартинюк. – Харків: Константа, 2004. – 292 с.
8. Морозова О. І. Лінгвальні аспекти неправди як когнітивно-комунікативного утворення: дис. ... доктора філол. наук: 10. 02. 04 / Олена Іванівна Морозова. – Харків, 2007. – 477 с.
9. Степанов Ю. С. Семіотическа структура языка: три функции, три формальных аппарата языка / Ю. С. Степанов // Известия АН СССР. Серия литературы и языка. – 1973. – Т. 32. – Вып. 4. – С. 5-17.
10. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Леон Фестингер ; [пер. с англ. А. Анистратенко, И. Знаешева]. – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
11. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Юрген Хабермас. – СПб.: Наука, 2001. – 380 с.
12. Cameron D. Sex / Gender, Language and the New Biologism / D. Cameron // Applied Linguistics. – 2010. – Vol. 31. – № 2. – P. 173-192.
13. Dijk T. A., van. Discourse and Manipulation / T. A. van Dijk // Discourse & Society. – 2006. – Vol. 17, № 2. – P. 359-383.
14. Eckert P., McConnell-Ginet S. Think Practically and Look Locally: Language and Gender as Community-Based Practice / P. Eckert, S. McConnell-Ginet. – Annual Review of Anthropology. – 1992. – Vol. 21. – P. 461-490.
15. Fairlough N. Language and Power / Norman Fairlough. – New York, 1989. – 259 p.
16. Kotthoff H. New Perspectives on Gender Studies in Discourse Analysis / H. Kotthoff // ДокладыПервойМеждународнойконференции "Гендер: язык, культура, коммуникация" 25-26 ноября 1999. – М.: МГЛУ, 2001. – С. 11-32.
17. Maillat D., Oswald S. Defining Manipulative Discourse: The Pragmatics of Cognitive Illusions / D. Maillat, S. Oswald // International Review of Pragmatics. – 2009. – №1. – P. 348-370.
18. Saussure L. de Manipulation and cognitive pragmatics: Preliminary hypotheses / L. de Saussure // Manipulation in the totalitarian Ideologies of the XXth century: Discourse, Language, Mind / [ed. L. de Saussure, P. Schulz]. – Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 2005. – P. 113-146.
19. Sperber D., Wilson, D. Relevance: Communication and Cognition / Dan Sperber, Deidre Wilson. – Oxford: Blackwell, 1995. – 326 p.

Джерела ілюстративного матеріалу:

1. Cole M. The Take / Martina Cole. – London: Headline, 2006. – 661 p.
2. Scanlan P. City Lives / Patricia Scanlan. – London: Bantam Books, 2000. – 474 p.